

Eigendomsrecht versus onrecht

De onteigening van Joods vastgoed in Harlingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en het naoorlogse rechtsherstel, 1940-1956

Ruby de Vries

Inhoud

Inleiding.....	3
1. De onteigening van Joods vastgoed in Harlingen	6
1.1 De registratie van de Joodse inwoners van Harlingen, januari 1941	6
1.2 De registratie van Joodse landbouwgronden in Harlingen, mei 1941	9
1.3 De registratie van Joodse particuliere panden in Harlingen, augustus 1941	9
1.4 De ontruiming van Joodse particuliere panden in Harlingen	12
1.5 De verkoop van een Joodse landbouwgrond in Harlingen, augustus 1943	13
1.6 De verkoop van Joods onroerend goed in Harlingen, augustus 1943.....	14
1.7 De niet verkochte Joodse huizen in Harlingen	15
1.8 Enkele verhalen van onteigend Joods vastgoed in Harlingen.....	16
<i>De zaak Pais/Kersten-Bijlsma.....</i>	<i>16</i>
<i>De zaak Speijer/Schotanus.....</i>	<i>18</i>
<i>De zaak Leijdesdorff/Schotanus.....</i>	<i>19</i>
1.9 De betrokken notarissen.....	21
2. Het rechtsherstel van Joods vastgoed in Harlingen	21
2.1 Het ongedaan maken van de verkopen van Joods vastgoed in Harlingen.....	21
2.2 De rol van de gemeente Harlingen in de rechtsherstelkwesitie Speijer	24
2.3 Naheffingen van gemeentebelastingen op Joods onroerend goed	26
Conclusie	27
Lijst van geraadpleegd materiaal.....	28

Afbeelding voorpagina:

Gerard Drukker, *Noorderhaven*, 1962, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Inleiding

'Reeds voor de oorlog hadden mijn man en ik een goede zaak in Harlingen. We hadden zeer veel klanten, waaronder ook de gehele Joodsche bevolking van deze stad. Op zekere avond, gedurende de vreselijke oorlogsjaren, kwam onze vriend Hellingwerf, van beroep makelaar, bij ons en vertelde dat de huizen der Joden moesten worden verkocht en dat de Joden er werden uitgezet. Hij vertelde voorts dat als de huizen gekocht werden, de Joden er mochten blijven wonen, indien de 'nieuwe' huiseigenaar daarvoor de toestemming gaf.'¹

Deze passage komt uit een brief van mevrouw A. Kersten-Bijlsma van 3 juli 1954. Tijdens de oorlogsjaren kwamen duizenden Joodse panden in Nederland in het beheer van nationaalsocialistische trustmaatschappijen. Deze moesten de panden in opdracht van de Duitse bezetter verkopen aan niet-Joden, zodra laatstgenoemden waren gevlucht of gedeporteerd. Deze verkopen vonden plaats zonder toestemming van de Joodse eigenaren. Lokale makelaars en notarissen hielpen hierbij. Dit gebeurde ook in Harlingen, waar ten tijde van de Tweede Wereldoorlog enkele tientallen Joden woonden. De vader en de echtgenoot van mevrouw A. Kersten-Bijlsma kochten in 1943 twee huizen in Harlingen, die eigendom waren van Joden. Na de oorlog raakten de nabestaanden van de Joodse eigenaren verwickeld in een jarenlange juridische strijd met de oorlogskopers.²

In de *Verkaufsbücher* hield de Duitse bezetter de verkoop van de Joodse panden in Nederland nauwkeurig bij. De *Verkaufsbücher* behoren tot het archief van het Nederlands Beheersinstituut (NBI), die in de jaren na de oorlog het vermogen van afwezigen en landverraders beheerde. In de *Verkaufsbücher* staan per verkocht Joods onroerend goed de eigenaren, de verkoopprijs, verkoopdatum en de bij de verkoop betrokken notaris. In totaal staan in de *Verkaufsbücher* 7500 transacties. Bij sommige transacties werden meerdere Joodse percelen in één keer verkocht. In de *Verkaufsbücher* komen 33 Joodse panden in Harlingen voor. De *Verkaufsbücher* zijn echter incompleet, omdat een deel ervan verloren is gegaan. **Het kan dus zijn** dat er in de oorlogsjaren in Harlingen meer Joodse percelen zijn onteigend, die niet in het bewaard gebleven deel van de *Verkaufsbücher* staan.³

Onroerende goederen die eigendom waren van Joodse bedrijven werden óók door de Duitse bezetter onteigend, maar deze werden niet vermeld in de *Verkaufsbücher*. In de *Verkaufsbücher* stonden alléén panden van Joodse particulieren. In Harlingen bestonden aan het begin van de Duitse bezetting tien Joodse firma's, maar geen van hen hadden toen onroerend goed in Harlingen op hun naam staan. Aan het begin van de oorlog werden in Nederland door de Duitse bezetter ook Joodse landbouwgronden onteigend. Ten tijde van dit proces was één weiland in de gemeente Harlingen Joods eigendom.⁴

Inmiddels zijn in diverse gemeenten onderzoeken verricht naar de rol van gemeentebesturen bij de onteigening van Joods onroerend goed. Soms speelden gemeentebesturen een actieve rol bij dit proces door zelf woningen van gedeporteerde of gevluchte Joden te kopen. Voorbeelden zijn Den Haag en Amsterdam, die hierdoor kans zagen om hun plannen voor stadsuitbreiding- en vernieuwing uit te voeren.⁵ In Friesland is onder andere onderzoek gedaan naar de houding van de gemeentebesturen van Leeuwarden en Sneek. In de voormalige gemeente Sneek bleek van een actieve houding van het gemeentebestuur bij de onteigening van Joods vastgoed geen sprake te zijn. Het gemeentebestuur van Sneek kocht zelf geen Joodse huizen en vorderde deze ook niet. Na de oorlog werden voor alle verkochte Joodse panden in Sneek rechtsherstelregelingen getroffen.⁶ Rechtsherstel betekende het herstel van de vooroorlogse situatie. Panden werden teruggegeven aan de Joodse

rechthebbenden, of erfgenamen stonden ze in ruil voor een schadevergoeding af aan de oorlogskopers. Het gemeentebestuur van Leeuwarden kocht in 1943 - onder bewind van NSB-burgemeester Wilhelm Johannes Schönhard - één Joods onroerend goed. Het gemeentebestuur van Leeuwarden vorderde tevens Joodse panden, zodat daar *Wehrmacht* personeel kon worden ondergebracht. Na de oorlog heeft voor de meerderheid van de verkochte Joodse percelen in Leeuwarden rechtsherstel plaatsgevonden. Het resterende deel bleef om onbekende redenen in het bezit van de oorlogskopers.⁷

Het rechtsherstel van Joods vastgoed was bureaucratisch proces, waarbij weinig medeleven uitging naar de traumatische ervaringen die de Joden tijdens de oorlogsjaren hadden moeten doorstaan. De rechtsherstelprocedure moest in beginsel door Joden zelf worden opgestart. Wanneer het proces eenmaal in gang was gezet, bleek het tot stand brengen van het rechtsherstel vaak niet gemakkelijk. Niet zelden duurden rechtsherstelkwesties voort tot ver in de jaren '50, bijvoorbeeld omdat oorlogskopers weigerden afstand te doen van de huizen.⁸ In de meeste gevallen is uiteindelijk een vorm van rechtsherstel bewerkstelligd, volgens de daarvoor geldende voorschriften (voornamelijk het *Besluit Herstel Rechtsverkeer E100*).⁹

In sommige gevallen kwamen Joden na het rechtsherstel nog in aanraking met naheffingen. Het ging dan voornamelijk om aanslagen zoals erfpachtcanon. Deze waren niet door de Joodse vastgoedeigenaren betaald in de periode dat hun woningen waren onteigend. Dit was bijvoorbeeld het geval in Amsterdam. Daar werden zelfs boetes opgelegd aan Joden die de betalingstermijn hadden overschreden. Dit terwijl de vastgoedbezitters ten tijde van het verlopen van de betalingstermijn ondergedoken waren; of vastzaten in concentratiekampen.¹⁰

Uit het bovenstaande vloeit de volgende hoofdvraag voort: *Hoe valt de houding van de gemeente Harlingen te duiden inzake de onteigening en het rechtsherstel van Joods vastgoed in de periode 1940-1956?* Deze hoofdvraag wordt beantwoord aan de hand van twee deelvragen. In het onderzoek worden alleen Joodse particuliere panden en landbouwgronden behandeld, omdat Joodse bedrijven in Harlingen geen vastgoed in die stad bezaten. Panden die door de Duitse bezetter werden gevorderd blijven eveneens buiten beschouwing, omdat in Harlingen geen onroerende goederen van Joden werden gevorderd.

In het eerste hoofdstuk wordt de volgende deelvraag onderzocht: *Hoe werd de onteigening van Joods vastgoed in Harlingen uitgevoerd door de Duitse bezetter?* Eerst werden Joodse inwoners en onroerende goederen geregistreerd. Het vastgoed werd onder beheer van een Duitsgezinde trustmaatschappij geplaatst. Daarna werden de Joodse onroerende goederen doorverkocht aan derden. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd hoe dit in Harlingen is verlopen. Tevens wordt in een tabel een overzicht gegeven van alle verkochte- en niet verkochte Joodse panden in de stad. Daarna worden nog enkele verhalen toegelicht van onteigende Joodse panden in Harlingen.

In het tweede hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: *hoe is het proces van rechtsherstel van Joodse panden verlopen in Harlingen?* Eerst wordt kort ingegaan op de werking rechtsherstelprocedure. Vervolgens wordt door middel van een tabel een overzicht gegeven van de rechtsherstelregelingen die plaats hebben gevonden voor elk verkocht Joods pand in Harlingen. Daarna wordt aandacht besteed aan de rol van het gemeentebestuur van Harlingen tijdens het rechtsherstel. Is het gemeentebestuur betrokken geweest bij de procedures? Heeft het gemeentebestuur naheffingen voor onroerend goed opgelegd aan Joodse nabestaanden? In de conclusie van dit onderzoek wordt het antwoord op de hoofdvraag gepresenteerd.

In dit onderzoek komt het begrip 'gemeentebestuur' meermaals voor. Tijdens de oorlogsjaren veranderden de samenstelling en de werking van het gemeentebestuur. In vreedstijd bestond het gemeentebestuur uit de burgemeester, de gemeenteraad en het College van Burgemeesters en Wethouders (College van B&W). Door verordening 152/1941, die per 1 september 1941 in werking trad, moesten de gemeenteraad en het College van B&W hun taken neerleggen. De burgemeester werd als enige verantwoordelijk voor het besturen van de gemeente. De burgemeester kon wel taken delegeren aan wethouders, maar zij waren ondergeschikt aan hem.¹¹ In de gemeente Harlingen stond van november 1943 tot april 1945 een NSB-burgemeester aan het roer: P.J.E Dekker. In november 1945 keerde de gemeenteraad van Harlingen terug.

In februari 1941 woonden in Harlingen 52 Joden. De meerderheid van deze personen werd gedeporteerd naar de vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor, waar zij in de meeste gevallen vlak na aankomst werden vermoord. Slechts één Joodse ingezetene van Harlingen overleefde de oorlog. De Joodse gemeente van Harlingen kon niet voortbestaan en werd in 1947 opgeheven.¹²

Afbeelding 1

De Joodse synagoge in Harlingen, gefotografeerd in 1913¹³

1. De onteigening van Joods vastgoed in Harlingen

Tijdens de Duitse bezetting had Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart de macht in Nederland. Hij kwam uit Oostenrijk. Zijn verordeningen werden gepubliceerd in het *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied*. Ze bevatten allerlei bepalingen waaraan de bevolking zich moest houden. Er werden speciale maatregelen bedacht voor de Joodse bevolking. Deze maatregelen gingen steeds een stapje verder. Op deze wijze wist de Duitse bezetter in Nederland uiteindelijk duizenden panden van Joden te onteigenen.¹⁴

1.1 De registratie van de Joodse inwoners van Harlingen, januari 1941

Voordat de inbeslagname van Joodse vastgoedbezittingen in Harlingen van start ging, werd eerst de Joodse bevolking in kaart gebracht. Dit vond plaats aan de hand van de landelijke verordening 6/1941, die werd gepubliceerd in januari 1941. Joden in Harlingen moesten zich voor 24 februari 1941 laten registreren door middel van formulieren, die verkrijgbaar waren bij de gemeentesecretarie. Op de formulieren moesten ze zelfstandig gegevens zoals hun naam, geboorteplaats, het aantal vol-Joodse grootouders, kerkelijke gezindte, beroep en burgerlijke staat invullen. Vervolgens moesten ze een gulden betalen, waarna ze een bewijs kregen dat ze aan de registratieplicht hadden voldaan. In Harlingen meldden zich 52 Joodse inwoners aan.¹⁵

In een eerdere verordening uit 1940 werd bepaald aan welke voorwaarden een persoon moest voldoen voordat deze als 'Joods' kon worden beschouwd. Het hebben van tenminste één vol-Joodse grootouder was al genoeg om als Jood te worden aangemerkt. Een grootouder werd als vol-Joods gezien, als deze lid was van de Joodse kerkelijke gemeenschap.¹⁶

Wie als Jood werd aangemerkt, zou vanaf januari 1942 een J op zijn persoonsbewijs krijgen en was vanaf mei 1942 verplicht om een gele ster op de jas te dragen.¹⁷ Het gemeentebestuur van Harlingen stelde op basis van de ingeleverde formulieren lijsten op van de Joodse inwoners. Alle Friese gemeenten met Joodse inwoners waren dit verplicht. Het was niet mogelijk voor gemeentebesturen om zich aan deze maatregel te onttrekken. De lijsten werden regelmatig bijgewerkt en moesten worden verstuurd naar de Commissaris der Provincie Friesland. Voor de oorlog was dit de Commissaris van de Koningin. Op pagina 7 is een brief te zien die de burgemeester van Harlingen – Anthonij Engelbert Hannema - in september 1941 verstuurd naar de Commissaris der Provincie Friesland. In de brief geeft hij wijzigingen omtrent de Joodse bevolking door. In de bijlage van de brief zat de meest recente lijst met Joodse inwoners van Harlingen. Een fragment uit deze lijst staat op pagina 8 weergegeven. Op dat moment woonden in Harlingen nog 47 Joden, zo blijkt uit de stukken.¹⁸

GEMEENTE HARLINGEN.

Postrekening gemeente-secretarie no. 185927.
Telefoon: no. 944.

14.

Class. no. 1.755

No. 2712.

Onderwerp: **Inzending lijst
aangemelde Joden.**

Aan

den Heer Staatsraad i.b.d., Commissaris
der provincie Friesland,
Leeuwarden.

Bijlagen 1.

circulaire
Bericht op ~~aan~~ van:

**21 Augustus 1941, 1e afd. A,
no. 2187.**

Harlingen, 1 September 1941.

Ter voldoening aan Uw hiernevens ver-
melde circulaire heb ik de eer U bijgaand te doen toekomen een lijst
van Joden, inwoners dezer gemeente, die zich overeenkomstig Verorde-
ning no. 6/1941 van den Rijkscommissaris bij mij hebben aangemeld.

Ik moge nog onder Uw aandacht brengen, dat de op de lijst
voorkomende Joden: Goedhart, Sara, Goldsmid, Leonard, per 6 Maart 1941
vertrokken zijn naar Tiel, Meijer, Erich Norbert, Würzburger, Ruth, en
Meijer, Lothar, per 17 Maart 1941 naar Leeuwarderadeel, en Rosenblatt,
Hersz en Schwartzbrart, Frajdla, per 18 Augustus 1941 naar Alphen aan
den Rijn.

In de gemeente heeft ^{zich} gevestigd en komt derhalve niet op
de lijst voor: Steil, Nechemia, geboren 10 November 1925 te Mszana
(Polen), wonende Havenplein 24, Pool, N.I., kleermaker, ongehuwd, 4 jood-
sche voorouders.

De Burgemeester van Harlingen,

Afbeelding 2

Brief van de burgemeester van Harlingen aan de Commissaris der Provincie Friesland, gedateerd 1 september 1941. Hierin schrijft de burgemeester dat hij een lijst met Joodse ingezetenen meestuurt, en geeft hij wijzigingen door omtrent de Joodse bevolking van de stad.

LISTE ÜBER IN HARLINGEN WOHNHAFTIGE JÜDISCHE PERSONEN.

Olgnno.	Name	Geburtsort und Datum.	Natio- nalität	Beruf	Familien- stand	Fam. verhält- nis	Adresse
1.	Aftergut, Lieba	Limanów (Polen) 7 Dezember 1892	Polnische	ohne	verh. mit Steil, Mojzesz Aron	Gattin	Havenplein 224
1a.	Steil, Berel	Mszana Dolna (Polen) 25 September 1923	"	"	ledig	Sohn von no. 1	"
1b.	Steil, Nechemia	Mszana (Polen) 10 November 1925	"	Schneider	"	"	"
2.	Boas, Gabriël	Harlingen 9 April 1879	Niederländ.	Hafenarbei- ter ohne	verh. mit Pais, Dina verh. mit no. 2	Gatte	Kl. Breede- plaats 16
2a.	Pais, Dina	Harlingen 24 Februari 1882	"	ohne	ledig	Gattin	"
2b.	Boas, Jozeph	Harlingen 8 September 1922	"	ohne		Sohn von no. 2 und 2a.	"
3.	Frank, Ida	Sögel (Deutschland) 21 Dezember 1903	Ohne	Haushälterin	ledig		Noorder- haven 18
4.	Hes, Sally	Bocholt (Deutschland) 31 Oktober 1908	Niederländ.	Rabbi	verh. mit van Gelder Anna Rosa verh. mit no. 4	Gatte	Schritsen 10
4a.	van Gelder, Anna Rosa	Borne 1 April 1909	"	ohne		Gattin	"
4b.	Hes, Mathilde Henriëtte	Hengelo 3 Juni 1939	"	ohne	ledig	Tochter von no. 4 und 4a	"
5.	Leijdesdorff, Leonard	Franeker 16 Dezember 1880	"	Goldschmied	verh. mit Vos, Rosalie	Gatte	Midlumer- weg 5
5a.	Vos, Rosalie	Coevorden 18 Mei 1892	"	ohne	verh. mit no. 5	Gattin	"
6.	Leijdesdorff, Simon	Harlingen 16 Maart 1912	"	Goldschmied	verh. mit van Zon, Pietje (Arierin)	Gatte	Voorstraat 75
6a.	Leijdesdorff, Leonard	Harlingen 28 Oktober 1938 } <i>Gd Brockandjood</i>	"	ohne	ledig	sohn von no. 6	"
7.	Messcher, Levie	Nijehaske (Gem. Haskerland) 17 Juni 1898	"	Viehhändler	verh. mit Gans, Cathari- na verh. mit no. 7	Gatte	Rozengracht 15
7a.	Gans, Catharina	Aduard 6 November 1898	"	ohne		Gattin	"
7b.	Messcher, Hanna Klara	Harlingen 5 Februar 1938	"	ohne	Tochter von no. 7 und 7a	ledig	"
7c.	Messcher, Klara Leanora	Harlingen 24 Juni 1939	"	ohne	ledig	Tochter von 7 u. 7a	"
8.	Odewald, Elize	Slochteren 24 März 1873	"	ohne	Witve von de Vries, Jacob	Mutter	Rommelha- ven 26b
8a.	de Vries, Izaak	Harlingen 29 April 1898	"	Manufakturist	ledig	Sohn von no. 8	"
9.	Pais, Abraham	Harlingen 22 Juni 1872	"	Gemüsehändler	ledig		Kl. Breede- plaats 16
10.	Pais, Benjamin Raphaël	Harlingen 29 Juni 1861	"	ohne	verh. mit de Vries, Jantje	Gatte	Hoogstr. 15
10.a	de Vries, Jantje	Harlingen 14 Juli 1868	"	ohne	verh. mit no. 10	Gattin	"
10b.	Pais, Racheltje	Terschelling 4 Augustus 1891	"	Stadtkanz- lei beamte (inclasson)	ledig	Tochter von 10 u. 10a.	"
11.	Pais, Esther	Harlingen 31 Augustus 1874	"	ohne	ledig		Kl. Breede- plaats 16
12.	Pais, Levie	Harlingen 19 Januari 1877	"	Gemüse- händler	verh. mit Rood, Adriana	Gatte	Kl. Breede- plaats 18
12a.	Rood, Adriana	's-Gravenhage 13 Mei 1881	"	ohne	verh. mit no. 12	Gattin.	Kl. Breede- plaats 18
13.	Pais, Raphaël	Harlingen 9 Maart 1893	"	Kaufmann	verh. mit Hymann, Rosa	Gatte	Noorder- haven 18
13a.	Pais, Aäron	Harlingen 7 Oktober 1921	"	Kontorist	ledig	Sohn von no. 13	"
14.	Pais, Raphaël	Terschelling 29 September 1893	"	Kaufmann	verh. mit Minco, Roosje	Gatte	Noorder- haven 32,
14a.	Minco, Roosje	Oldenzaal 26 April 1901	"	ohne	verh. mit no. 14	Gattin	"
14.b.	Pais, Benjamin Raphaël	Harlingen 8 November 1934	"	ohne	ledig	Sohn von no. 14 u. 14a	"

Afbeelding 3

Fragment uit de lijst met Joodse ingezetenen van Harlingen, die burgemeester Hannema in september 1941 verzond naar de Commissaris der Provincie Friesland.

1.2 De registratie van Joodse landbouwgronden in Harlingen, mei 1941

In mei 1941 verplichtte verordening 102/1941 de Joden in Nederland om hun landbouwgronden te laten registreren. De Duitse bezetter wilde de Joden uit het agrarische bedrijfsleven weren. Op het formulier 'Aangifte van landbouwgronden in joodsche handen' moesten zij invullen welke gronden zij in eigendom hadden. Het document diende te worden ingeleverd bij zogeheten 'grondkamers', ofwel regionale pachtbureaus waarvoor het ministerie van Landbouw en Visserij verantwoordelijk was.

Na het inleveren van de papieren werden de Joodse weidegronden in het beheer van de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) geplaatst. Dit was een nationaalsocialistische beheerdersinstantie in Den Haag, opgericht in 1941, die uitsluitend tot doel had om Joodse vastgoedbezittingen in Nederland te registreren en in handen van niet-Joden te plaatsen. Dit proces verliep buiten gemeentebesturen om. De verordening 102/1941 bepaalde dat weilanden van Joden vóór 1 september 1941 moesten worden overgedragen aan niet-Joden. De daadwerkelijke eigendomsoverdracht moest vervolgens geschieden vóór 1 januari 1942. Gemeentebesturen bemoeiden zich in beginsel niet met dit proces, tenzij ze zelf belangstelling hadden om een Joodse weidegrond te kopen.¹⁹

In de gemeente Harlingen bevond zich één weidegrond in Joods bezit. Het perceel lag aan de Zeedijk en kwam in 1941 in het beheer van de NGV. De eigenaar was Samuel van Esso, beter bekend als 'Semmy', die in 1871 werd geboren in Meppel. Hij woonde echter al jaren in Amsterdam aan de Willemsparkweg 50, samen met zijn vrouw Sientje, die eveneens uit Meppel kwam. Ze hadden drie zoons: Harry, Martijn, en Berthold.²⁰ Het statige pand van de Van Esso's bevond zich op steenworp afstand van het Rijksmuseum. Zelf hielden de Van Esso's ook van kunst. In hun huis hingen meerdere werken van Nederlandse meesters.²¹ Zoon Harry was directeur van het familiebedrijf: een vellen- en huidenfabriek in Meppel. Hij kwam in 1931 op tragische wijze om het leven, toen hij in Breda een auto-ongeluk kreeg. Vlak daarna, in 1933, stierf Martijn in Amsterdam. Berthold bleef samen met een neef actief in de directie van de vellen- en huidenfabriek, totdat dit in 1941 door de Duitsers werd verboden.²²

In mei 1942 overleed plotseling Samuel van Esso, op 70-jarige leeftijd. Het weiland in Harlingen bevond zich toen nog altijd in het beheer van de NGV. Vermoedelijk kon de NGV aanvankelijk geen kopers vinden voor dit perceel. Sientje van Esso, die toen nog steeds in Amsterdam woonde, werd door het overlijden van haar man de nieuwe eigenaresse. Door het beheer van de NGV had zij echter niets te zeggen over het grondstuk in Harlingen. Het zou nog tot de zomer van 1943 duren voordat het weiland werd verkocht. Hierover later meer.²³

1.3 De registratie van Joodse particuliere panden in Harlingen, augustus 1941

In augustus 1941 werd verordening 154/1941 gepubliceerd. Dit keer had de Duitse bezetter het voorzien op Joods particulier vastgoedbezit. Dit moest voor 15 september 1941 worden aangemeld bij de eerder besproken *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV). Om het particulier Joods vastgoed te registreren, moesten Joodse inwoners van Harlingen wederom formulieren invullen. Deze konden vervolgens worden ingeleverd bij lokale vestigingen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Door het inleveren van het formulier werd de NGV de beheerder over de onroerende goederen. Net als in het geval van de Joodse landbouwgronden, verliep dit proces buiten het gemeentebestuur om.²⁴

Vier Joodse huizen in Harlingen werden verkocht aan een particulier, vlak voordat ze verplicht moesten worden aangemeld bij de NGV. Het betrof De Grote Ossenmarkt 16 en de Kleine Breedplaats 14, 16 en 18. De woningen waren allen eigendom van de broers Levie (1877-1942) en Salomon Pais (1885-1942), en kwamen in handen van Harke Keegstra (1879-1965). Hij was directeur van de Gemeentegiro Amsterdam, kwam oorspronkelijk uit Leeuwarden en was gehuwd met een vrouw uit Franeker. De omstandigheden rond de verkoop zijn onduidelijk. De gebroeders Pais waren groentehandelaren, en tegelijkertijd leeftijdsgenoten van het echtpaar Keegstra. Mogelijk kenden ze elkaar, hoewel dit niet met zekerheid te zeggen is.²⁵ Levie Pais woonde met zijn vrouw Adriana Rood tot 1935 op de Kleine Breedplaats 16. Daarna verhuisden naar de Kleine Breedplaats 18, waar Salomon Pais reeds woonde. Op de Grote Ossenmarkt 16 woonden Gabriel Boas en Dina Pais. Allen werden in november 1942 vanuit Harlingen gedeporteerd naar Auschwitz.²⁶

De overige 45 Joodse percelen in Harlingen werden eind 1941 aangemeld bij de NGV, zo blijkt uit kadastrale leggerartikelen. Elke eigenaar van onroerend goed had een kadastraal leggerartikel, waarop zijn of haar vastgoedbezittingen stonden. Tevens werd hierop genoteerd wat er met de percelen gebeurde. Ook het NGV beheer werd erop vermeld. In tabel 1 staat een overzicht van Joodse panden in Harlingen die werden aangemeld bij de NGV.²⁷

Tabel 1: Joodse panden in Harlingen die werden aangemeld bij de NGV

Eigenaar	Perceel	Type
Elias Raphael Pais	Liemendijk 12	Huis
	Anjeliërsstraat 18	Krotwoning
	Noorderhaven 4-4A	Huis
	Karremanstraat 8	Huis
Bernard Leijdesdorff	Havenplein 18-18A	Huis
	Weeshuisstraat 14	Huis
	Weeshuisstraat 16	Huis
	Zuiderhaven 17	Huis
	Lanen 12	Huis
	Lanen 14-14A	Huis
	Weeshuisstraat 18	Huis
	Weeshuisstraat 20	Huis
	Midlumerweg 10 (nu Midlumerlaan 51)	Huis
	Sint Jacobsstraat 5	Huis
Benjamin Raphaëlsz. Pais	Hondenstraat 13	Pakhuis
Elize de Vries-Odewald	Heiligeweg 23-23A	Huis
	Rommelhaven 26A-26B	Huis met schuur
	Rommelhaven 28-28A	Huis
Aaron Raphaëls Pais	Schritsen 10-10A	Huis
	Noordoostersingel 19	Huis

	Noordoostersingel 17	Huis
	Vijverstraat 28-30	Slachthuis
	Noorderhaven 14	Huis
	Lanen 34-34A	Huis
	Noordoostersingel	Erf
Rosalie Leijdesdorff-Vos	Karremanstraat 14	Huis
	Rommelhaven 10	Huis
	Rommelhaven 12	Pakhuis
	Rommelhaven/Vioolsteeg	Pakhuis met winkel
	Rommelhaven 18	Huis
	Rommelhaven/Vioolsteeg	Slachtplaats
	Anjeliersstraat 4	Huis
Racheltje Pais	Hoogstraat 15	Huis
Leonard Leijdesdorff	Midlumerweg 5 (nu Midlumerlaan 32)	Huis
	Voorstraat 75	Huis
Pietje Polak-De Vries	Simonstijlstraat 4-4A	Huis
Michiel Speijer	Heiligeweg 19-Kerkstraat 24-24A	Huis
Elkan Jozef Speijer	Lanen 15-15A	Huis
	Vijverstraat 20-20A	Huis
	Brouwersstraat 2	Huis
	Gardenierstraat 4	Huis
Benjamin de Vries	Heiligeweg 28-28A	Huis met pakhuis
Raphael Benjaminsz. Pais	Noorderhaven 32	Huis
Raphael Pais	Noorderhaven 18	Huis
	Zeilmakersstraat 5	Huis

Twee aangemelde Joodse percelen raakten in november 1941 zwaar beschadigd door het vergissingsbombardement op Harlingen. De huizen - beide eigendom van de hoogbejaarde Elkan Jozef Speijer (1860-1943) – lagen op steenworp afstand van de Schritsen. Dit is de straat waar de bom neerkwam. Het betrof de Gardenierstraat 4 en de Brouwersstraat 2. Van de woningen resteerden alleen nog twee ruïnes, zo wordt aangegeven in de kadastrale documentatie. De percelen zijn in 1942 door de Gemeente Harlingen onteigend. Niet omdat het Joods vastgoed betrof, maar omdat het rampgebied rond de Schritsen moest worden her-ontwikkeld. Ook naastgelegen getroffen panden - van niet-Joodse Harlingers – belandden destijds op het kadastrale leggerartikel van de gemeente Harlingen. De ruïne in de Brouwersstraat is nog hetzelfde jaar gesloopt. Het krot in de Gardenierstraat werd in 1942 verbouwd tot een gemeentelijke bergplaats en werd in 1955 afgebroken.²⁸

In het beheer van de NGV bevonden zich in de zomer van 1942 nog 43 Joodse gebouwen in Harlingen. De NGV besteedde het beheer over Joodse huizen doorgaans uit. Dit was ook het geval voor de Joodse panden in

Harlingen. Deze kwamen via de NGV in het beheer van de nationaalsocialistische trustmaatschappij *Algemeen Nederlands Beheer Onroerend Goed* (ANBO). De ANBO werd bestuurd door de nazi Dirk Hidde de Vries, die lid was van de *Schutzstaffel* (SS) en eerder van de NSB.²⁹

1.4 De ontruiming van Joodse particuliere panden in Harlingen

Wanneer Joden huizen bezaten waarin tevens Joden woonden, konden deze pas worden verkocht als de Joodse bewoners waren gedeporteerd of gevlucht. In Harlingen deden dergelijke gevallen zich ook voor. De meeste woningen die in Harlingen in Joodse handen waren, werden bewoond door de Joodse eigenaren zelf of door hun Joodse stadsgenoten.

In de middag van 11 november 1942 arriveerde bij de gemeente Harlingen een telegram met de volgende boodschap: 'In den avond van 11 november 1942 te 22:00 dienen in de provincie Friesland alle Joden, met uitzondering van die wonende in de gemeente Leeuwarden [...], door uw onderhebbende politie te worden gearresteerd. Deze personen dienen nog diezelfde avond door plaatselijke politie begeleid op transport te worden gesteld naar Leeuwarden, alwaar zij van het station in of bij de douaneloods aan de Duitse instantie dienen te worden overgegeven. Deze Joden dienen vóór 12 uur middernacht aan bedoelde verzamelplaats te Leeuwarden aanwezig te zijn. Mocht dit in verband met beperkte vervoersgelegenheid niet mogelijk zijn, dan dient dit transport tot de eerst mogelijke vervoersgelegenheid te worden verschoven.' Na een opsomming van de spullen die de Joodse inwoners van Harlingen mochten meenemen, volgde nog de volgende mededeling: 'De plaatselijke politie draagt zorg dat licht, gas en waterleiding in de woningen worden afgesloten en open vuren worden geblust. Inboedel dient te worden geïnventariseerd, woning gesloten en verzegeld, waarna sleutels dienen te worden toegezonden aan de SD, Zaailand 106, Leeuwarden.' Tot slot vermeldde de telegram dat de gemeente Harlingen op 12 november 1942 aan de *Sicherheitspolizei* in Leeuwarden moest door geven hoeveel Joden er waren gearresteerd.³⁰ De meeste Joden in Harlingen zijn op een transport van 12 november 1942 uit de stad weggevoerd en werden de volgende dag naar Westerbork gebracht. Op 20 mei 1943 rapporteerde de waarnemend burgemeester van Harlingen – J.J. Krol – aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters dat er geen Joden meer in de stad aanwezig waren.³¹

In het voorjaar van 1943 was het inventariseren en ontruimen van de door Joden bewoonde huizen in Harlingen in volle gang. De *Beauftragte* van Friesland – Werner Friedrich Ross – coördineerde deze operatie. De *Beauftragte* was een provinciale afgevaardigde van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Hij verplichtte de politie van Harlingen om de inventarisaties uit te voeren. Medewerkers van de SD waren soms ook bij deze inspecties aanwezig, alsmede personeel van *Einsatztab Reichsleiter Rosenberg* (een rooforganisatie van de NSDAP). Alles wat zich in de woning bevond moest door de aanwezige politie worden genoteerd. Deze lijsten dienden in viervoud te worden verstuurd naar de SD in Leeuwarden. De *Beauftragte* bepaalde vervolgens wanneer de woning werd ontruimt.³²

Het op transport stellen van de Joodse bewoners van Harlingen kwam voor rekening van de gemeente, evenals het opslaan en bewaken van de door Joden achtergelaten inboedels. In het tijdvak 15 mei 1940 tot 1 oktober 1943 kostte dit de gemeente Harlingen f224.38. Deze kosten werden in november 1943 gedeclareerd bij de Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken.³³

RIJKSTELEGRAAF						
VERKORTINGEN VOOR BETAALDE DIENSTANWIJZINGEN						
D = Dringend	PC = Kennisgeving Ont- vangst	GP = Poste Restante				
RPx = Antwoord betaald x (bedrag)	TC = Collationneering	MP = Eigenhandig				
XP = Bode betaald	TR = Telegraaf restant	LX = Geluktelegram				
		RM = Overnemig				
NOTA. HET RIJK VERGOEDT GEEN SCHADE, VEROOZAAKT DOOR HET IN HET ONGEREDEDE RAKEN, DE VERMIJNING OF DE VERTRAGING IN DE OVERKOMST VAN EEN TELEGRAM.						
TELEGRAM						
NAAM VAN HET KANTOOR VAN: (a) AFZENDING, (b) BESTEMMING	TELEGRAM NUMMER	AANTAL WOORDEN	TIJD VAN (a) AANNEMING, (b) ONTVANGST		DIENST- BIJVOEGSELS	ORGENOMEN DOOR
a Deemuarden	193	440	a 11/	1300	Regering	J
b HARLINGEN		1935	b 11/	1440		
<p>In opdracht van de plaatselijke bekephendepolice: Aussandelle Deemuarden aanland 106 deel ik ik het volgende mede: In den avond van 11 november 1942 te 22.00 dienen in de provincie Evesland alle Joden met uitzondering van die woonde in de gemeente Deemuarden en met snaaktoeming van hetgeen hieronder is aangegeven door hun onderschelde police te worden gearresteerd. Deze personen, dienen nog dienstfelde avond den plaatselijke police begelied op transport te worden afgeleid naar Deemuarden elwaar zij aan het station in of bij de douaneleude aan de deurbike instante dienen te worden overgeleve. Deze Joden dienen van 12 uur middernacht aan de bedelde veld amlypleak te Deemuarden aanweg te zijn. Mocht sulke</p>						
DRAAD OF TOESTEL- NUMMER:					Mod. T 17* L 1047-42-K 983 NADRUK IS VERBODEN	

Afbeelding 4

Telegram van 11 november 1942 aan de gemeente Harlingen, met daarin de opdracht om de Joodse bevolking van Harlingen nog dezelfde avond op transport te stellen naar Leeuwarden.

1.5 De verkoop van een Joodse landbouwgrond in Harlingen, augustus 1943

In de zomer van 1943 bevond het weiland aan de Zeedijk – eigendom van de weduwe van Esso uit Amsterdam - zich nog steeds in het beheer van de NGV, die zich ervan probeerde te ontdoen. Ondertussen werd Van Esso door de Duitsers gedeporteerd. Op enig moment kwam zij in het concentratiekamp Bergen-Belsen terecht.³⁴

Pas in de loop van 1943 werd een koper gevonden voor het weiland. Het betrof Sijbren Braaksma; een koopman en landbouwer uit Harlingen. Over Braaksma is weinig bekend. Hij betaalde 1.400 gulden voor de weidegrond aan de Zeedijk. Een notaris uit Berlikum, genaamd Jan de Boer, stelde de notariële akte op die de transactie tot stand bracht. De opbrengst van het weiland werd opgestreken door de beherende instantie: de NGV. Soms moest de NGV met deze koopsom nog een lopende hypotheek van de Joodse eigenaar aflossen, maar dat was in het geval van deze weidegrond niet nodig. De Van Esso's hadden geen hypotheekschuld op het grondstuk. De NGV kon de koopsom direct overboeken naar de zogeheten *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA).³⁵ Dit was een in 1941 opgerichte stichting die diende als een centrale pot, waarin de opbrengsten van verkochte Joodse eigendommen werden verzameld.³⁶

De weduwe Van Esso leefde nog toen de gevangenen van Bergen-Belsen in april 1945 per trein naar concentratiekamp Theresienstadt werden gebracht. Velen hebben deze treinreis niet overleefd. Ook Van Esso

kwam hierbij om het leven. Later bleek uit lijsten van het Rode Kruis dat Van Esso vlak voor het Duitse dorp Schipkau werd begraven, in de buurt van een spoorbrug. Zij werd 60 jaar.³⁷ Ook haar zoon Berthold overleefde de oorlog niet. Hij zat enige tijd onder een valse naam ondergedoken in Nunspeet, samen met zijn echtgenote Louise Rozendaal en een andere Joodse man: Louis Gast. Ze werden vlak voor de bevrijding ontdekt. Berthold en Louis werden overgebracht naar het Duitse Elburg, waar zij in april 1945 door twee Duitsers werden doodgeschoten.³⁸

1.6 De verkoop van Joods onroerend goed in Harlingen, augustus 1943

Vanaf de zomer van 1943 werden 36 van de 43 Joodse panden in Harlingen verkocht aan derden, in opdracht van de NGV. Het gemeentebestuur heeft tijdens de Duitse bezetting geen Joodse panden in Harlingen gekocht. In alle gevallen ging het om particuliere kopers, waarvan de meesten uit Harlingen zelf afkomstig waren. Tot de groep oorlogskopers behoorden ook geen ambtenaren die werkten voor de gemeente Harlingen. In tabel 2 staat een overzicht met alle Joodse percelen in Harlingen die tijdens de oorlogsjaren zijn verkocht.

Tabel 2: Joodse panden in Harlingen die tijdens de oorlog in opdracht van de NGV werden verkocht

Eigenaar	Perceel	Jaar	Koopsom	Koper(s)
Elias Raphael Pais	Liemendijk 12	1943	f800	R. Kok, J. Baron
	Anjeliërsstraat 18	1943	f275	A. Dijkstra
	Noorderhaven 4-4A	1943	f4.000	R. Miedema
	Karremanstraat 8	1943	f500	P. Bijlsma
Bernard Leijdesdorff	Havenplein 18-18A	1943	f1.850	R. Kok, J. Baron
	Weeshuisstraat 14 en 16	1943	f5.375	P.H Lichtendahl
	Zuiderhaven 17	1943	f5.000	L..G Vlaskamp
	Lanen 12 en 14-14A	1943	f2.600	P. Salverda
	Weeshuisstraat 18 en 20	1943	f5.375	P. Fröhlich
	Midlumerweg 10	1943	f4.950	P.H Lichtendahl
	Sint Jacobsstraat 5	1943	f4.500	P. Salverda
Benjamin Raphaelsz. Pais	Hondenstraat 13	1943	f900	J. Hornstra
Elize de Vries-Odewald	Heiligeweg 23-23A	1944	f3.000	O.C Nanninga
	Rommelhaven 28-28A	1943	f3.000	F. Schotanus
Aaron Raphaëls Pais	Schritsen 10-10A	1943	f2.800	R. Kersten
	Noordoostersingel 19 en een erf in dezelfde straat	1943	f5.500	G.H Elsinga
	Vijverstraat 28-30	1943	f850	R. Bakker-Steensma
	Noorderhaven 14	1943	f2.600	P. Salverda
	Lanen 34-34A	1943	f2.300	P. Salverda
Rosalie Leijdesdorff-Vos	Karremanstraat 14	1943	f2.000	B.P de Vries

	Rommelhaven 10, 12, 18 en percelen Vioolsteeg	1944	f8.500	H. Hoekstra, R. Hemkes
Racheltje Pais	Hoogstraat 15	1943	f4.600	H. Bergsma
Leonard Leijdesdorff	Midlumerweg 5	1943	f7.000	A.C.W van Riet
	Voorstraat 75	1943	f9.500	L.J Drost
Pietje Polak-De Vries	Simonstijlstraat 4-4A	1943	f10.000	F. Schotanus
Michiel Speijer	Heiligeweg 19-Kerkstraat 24-24A	1943	f5.200	F. Schotanus
Elkan Jozef Speijer	Lanen 15-15A en Vijverstraat 20-20A	1943	f2.000	R. Houtsma

1.7 De niet verkochte Joodse huizen in Harlingen

Zeven Joodse huizen in Harlingen werden niet verkocht en bleven gedurende de oorlogsjaren in het beheer van de NGV. Omdat de oorspronkelijke eigenaren allen waren overleden, kregen bewindvoerders na de bevrijding het beheer over de huizen. Bewindvoerders konden notarissen, advocaten of familieleden zijn. Deze moesten ervoor zorgen dat de woningen terug kwamen bij de erfgenamen, indien die nog in leven waren. In tabel 3 zijn de Joodse woningen in Harlingen te zien die tijdens de oorlog niet zijn verkocht. Ook is aangegeven wie na de oorlog de bewindvoerder was over de nalatenschap van de omgekomen eigenaren.

Tabel 3: Joodse panden in Harlingen die tijdens de oorlog niet zijn verkocht

Eigenaar	Perceel	Naoorlogse bewindvoerder
Elize de Vries-Odewald	Rommelhaven 26A-26B	Gerard Polak, advocaat-procureur, Sarphatistraat 8-10 Amsterdam
Aaron Raphaëls Pais	Noordoostersingel 17	Notaris Okkinga, Zuiderplein 1, Harlingen
Benjamin de Vries	Heiligeweg 28-28A	Stichting Bewindvoering Afwezigen Friesland, Nederlands Beheersinstituut, Hereweg 75, Groningen
Raphael Benjaminsz. Pais	Noorderhaven 32	Administrateur A. Haringa, Noorderhaven 41, Harlingen
Raphael Pais	Noorderhaven 18 Zeilmakersstraat 5	Izaäk Pais, Frans van Mierisstraat 44, Amsterdam
Rosalie Leijdesdorff-Vos	Anjeliërsstraat 4	S. Leijdesdorff, Scheldeplein 16-II Amsterdam

1.8 Enkele verhalen van onteigend Joods vastgoed in Harlingen

Om illustreren hoe de onteigening van Joods onroerend goed tijdens de oorlogsjaren in zijn werk ging worden enkele voorbeelden van Joodse vastgoedeigenaren uitgelicht, wiens panden in Harlingen tijdens de oorlogsjaren door de Duitse bezetter werden onteigend.

De zaak Pais/Kersten-Bijlsma

Op de Kleine Breedeplaats 19 was voor en tijdens de oorlogsjaren het 'Electro-Technisch Installatiehuis "De Bezuiniger"' gevestigd. Deze zaak werd geleid door Reinder Kersten en Paulus Bijlsma. Ze verkochten in hun winkel onder andere haarden, kachels, gloeilampen, accu's en batterijen.³⁹ De Joodse inwoners van Harlingen waren voor hen geen onbekenden, zo verklaarde de echtgenote van Kersten in 1954. 'Reeds voor de oorlog hadden mijn man en ik een goede zaak in Harlingen. We hadden zeer veel klanten, waaronder ook de gehele Joodsche bevolking van deze stad.'⁴⁰

De Joodse inwoners behoorden niet alleen tot de klantenkring van Kersten en Bijlsma. Ze waren ook burens. Op de Kleine Breedeplaats 18 woonden zoals eerder vermeld Levie Pais (1877-1942) en zijn echtgenote Adriana Pais-Rood (1881-1942). Voor de oorlog exploiteerden zij op nummer 16 een groente- en fruithandel. Boven deze winkel woonden Abraham Pais (1872-1942) en Salomon Pais (1885-1942), samen met Esther Pais (1874-1942).⁴¹

Op enig moment raakten Kersten en Bijlsma op de hoogte van het feit dat de panden van Joden moesten worden doorverkocht aan niet-Joden. De echtgenote van Kersten zei hierover het volgende: 'Op zekere avond, gedurende de vreselijke oorlogsjaren, kwam onze vriend Hellingwerf, van beroep makelaar, bij ons en vertelde dat de huizen der Joden moesten worden verkocht en de Joden er werden uitgezet.'⁴² De makelaar Hellingwerf, over wie mevrouw Kersten-Bijlsma sprak, had tijdens de bezettingsjaren een makelaarskantoor aan de Noorderhaven 49.⁴³ Op 24 april 1943 kocht Kersten de Schritsen 10-10A voor 2.800 gulden. Een woonhuis dat in de periode november 1941 tot en met oktober 1942 werd bewoond door de Joodse rabbi en godsdienstleraar Sally Hes (1908-1942), zijn echtgenote Anna Rosa Hes-van Gelder (1909-1942) en hun dochter Mathilde Henriëtte Hes (1939-1942). De rabbi huurde het woonhuis aan de Schritsen van Aaron Raphaëls Pais (1869-1943). Laatstgenoemde werd in Harlingen geboren, maar woonde ten tijde van de Duitse bezetting in Den Haag.⁴⁴

Op 28 april 1943 kocht Bijlsma op zijn beurt voor 500 gulden een bouwvallig huisje aan de Karremanstraat 8, dat eigendom was van de uit Harlingen afkomstige Elias Raphaël Pais (1865-1943). Hij woonde in de oorlogsjaren in Groningen bij zijn dochter. Zowel de Schritsen 10-10A als de Karremanstraat 8 werden tot op het moment van de verkoop beheerd door de ANBO, in naam van de NGV. Laatstgenoemde boekte beide koopsommen over naar de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA). Een stichting waarin de Duitse bezetter de opbrengsten van verkochte Joodse eigendommen verzamelde.⁴⁵

Vanaf het moment dat ze de Joodse woningen kochten, werden Kersten en Bijlsma in Harlingen met de nek aangekeken, zo stelde de echtgenote van Kersten na de oorlog. 'De volgende dag was het al aan de gehele Harlinger bevolking bekend dat Kersten en Bijlsma de Jodenhuizen kochten. En dit was natuurlijk iets vreselijks, iets on-Nederlands, een nazi-streek. Iets ergers was immers niet te denken.'⁴⁶ Mevrouw Kersten-Bijlsma beweerde

echter dat haar man en vader bij de aankoop van de panden goede bedoelingen hadden. 'De koop was alleen gedaan om de Joden, die óók Nederlanders waren en die óók mensen waren zoveel mogelijk te beschermen. Dit drong niet tot de mensen door; ze konden alleen de fouten in een mens zien en niet zijn goede eigenschappen.'⁴⁷

Ten tijde van de verkopen – in april 1943 – waren zowel de Joodse eigenaren van de Karremanstraat 8 als de Schritsen 10-10A, alsook de Joodse bewoners van laatstgenoemd pand, reeds overleden. Sally Hes, de rabbi, werd op 20 augustus 1942 gedeporteerd. Hij was één van de eerste Joodse mannen in Harlingen die naar Westerbork werden gebracht. Zijn vrouw Anna Rosa en dochtertje Mathilde Henriëtte bleven achter in het huis aan de Schritsen, totdat ook zij op 2 oktober 1942 op transport werden gesteld. Zowel Kersten als Bijlsma wisten hiervan, zo bekende de echtgenote van Kersten in de jaren 1950. Zij stelde dat de familie pakketten naar Westerbork stuurde, totdat hun Joodse stadsgenoten uit dit kamp werden weggevoerd. Anna Rosa en Mathilde Henriëtte werden op 2 november 1942 in Auschwitz vermoord. De rabbi stierf in december van dat jaar in hetzelfde kamp aan een infectieziekte.⁴⁸ De eigenaar van de Schritsen 10-10A - de in Den Haag woonachtige Aaron Raphaëls Pais - werd in februari 1943 in Auschwitz om het leven gebracht. In dezelfde maand werd ook de eigenaar van de Karremanstraat 8 – de in Groningen woonachtige Elias Raphael Pais – in dit kamp gedood.⁴⁹

Kersten en Bijlsma hebben zowel de Schritsen 10-10A als de Karremanstraat 8 tijdens de bezettingsjaren doorverkocht. De echtgenote van Kersten suggereerde jaren na de bevrijding dat beiden al snel spijt hadden gekregen van de aankoop. Toch verloren Kersten en Bijlsma bij de verkopen hun eigen belang niet uit het oog. Zowel Kersten als Bijlsma boekten grote winst. Kersten had de Schritsen 10-10A voor 2.800 gulden gekocht en verkocht deze voor 4.000 gulden. Bijlsma had de Karremanstraat voor 500 gulden gekocht en verkocht het pand voor 1.000 gulden. Het huis aan de Schritsen kwam in handen van een zekere Johannes Bergsma, een schipper, terwijl de woning in de Karremanstraat in het bezit kwam van Klaas Zijlstra. Laatstgenoemde was tuindersknecht en tevens kostganger van de eerder genoemde makelaar Hellingwerf.⁵⁰

Afbeelding 5 – Het huis aan de Schritsen 10-10A (in het midden van de foto) na de oorlog⁵¹

De zaak Speijer/Schotanus

In het pand Heiligweg 19/Kerkstraat 24-24A was voor de oorlog 'De Gunst' gevestigd. Een kledingzaak en tevens Joods familiebedrijf, dat ten tijde van de Duitse inval werd geëxploiteerd door Michiel Speijer (1892-1943). Zijn bijnaam was 'Chellie'. Hij woonde ook op dit adres, samen met zijn echtgenote Hanna Speijer-Schulenklopper (1902-1943) en hun zoontjes Elkan Aron (1930-1943) en Căcil David (1933-1943). Speijer was voorzitter van het kerkbestuur van de Joodse gemeente. In 1941 werd hij eveneens de plaatselijke vertegenwoordiger van de Joodse Raad.⁵²

Het pand van de familie Speijer bestond uit een woon- en winkelhuis, met een afzonderlijke bovenwoning en een tuin. De winkel was gemakkelijk te herkennen, want aan de zijde van de Heiligeweg sierde een grote muurschildering de gevel. Hierop stond 'De Gunst – M. Speijer – Heerenkleding'. De Harlingers kochten veelvuldig bij de Joodse zaken in de stad, waaronder de kledingwinkel van de familie Speijer. Op 9 maart 1943 werd de familie naar Westerbork gedeporteerd. Zij behoorden tot de laatste groep Joden die Harlingen gedwongen achter zich moesten laten. Vlak na aankomst in Westerbork werden Speijer, zijn echtgenote en hun zoontjes naar Sobibor gedeporteerd. Een vernietigingskamp in Polen; waar ze allemaal werden vergast.⁵³

Enkele maanden later, in juli 1943, werd het pand van de familie Speijer in opdracht van de NGV verkocht aan de destijds 24-jarige Folkert Schotanus. Hij woonde in Harlingen en werkte in de wegenbouw. Schotanus was pro-Duits. Hij was zelfs lid van de zogeheten Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB. Dit was een knokploeg, waarvan de leden vanwege hun zwarte uniformen bekend stonden als de 'zwarthemden.' In 1944 waren er naast Schotanus nog dertien WA-mannen actief in Harlingen.⁵⁴

Wij hebben een enorme keuze in
**Dames-, Heeren-
en Kinder-Kleding**

Onze goederen munten uit door prima pasvorm
en afwerking en zijn aanmerkelijk
goedkooper dan bij
ieder ander.

Wilt U dus voor de Paaschdagen een
nieuw Kledingstuk aanschaffen, ziet
dan eerst bij

M. SPEIJER
Magazijn „De Gunst”
Hoek Kerkstraat-Heiligeweg, Harlingen
Telefoon 159.

Ziet onze Etalages!   Ziet onze Etalages!

Hoogst modern
Mantel-Costuum
van prima stof in de
modernste accenten, vanaf
21.50

Zeer moderne
Mantel
in de nieuwste dessins,
geheel op zijde gevoerd
vanaf
8.75

M. Speijer's
Kleding
is goed en toch
goedkoop

Bijzondere groote keuze in Dames-, Bakvisch- en Kinderhoeden, tegen prijzen ver beneden iedere concurrentie

Afbeelding 6 – Advertentie van 'De Gunst' uit de Nieuwe Harlinger Courant van 18 april 1930

Schotanus betaalde in juli 1943 5.200 gulden voor het woon- en winkelpand van de familie Speijer. De NGV moest na ontvangst van de koopsom eerst een nog lopende hypotheek van de inmiddels overleden familie Speijer aflossen. Het ging om een bedrag van 2.400 gulden. Het restant – 2.800 gulden – werd door de NGV overgeboekt naar de VVRA. Schotanus ging niet zelf in het pand wonen, maar verhuurde het. Hierdoor bleef hij tijdens de oorlogsjaren verdienen aan het vastgoed. Schotanus kon na de oorlog niet worden vervolgd voor zijn oorlogsmisdaden, omdat hij in mei 1945 in Duitsland om het leven kwam.⁵⁵

Afbeelding 7 – Het pand van de familie Speijer; toen de zaak nog in handen was van Elkan Aron Speijer (1857-1925)⁵⁶

De zaak Leijdesdorff/Schotanus

Een andere zaak waarbij de familie Schotanus betrokken raakte was die van een woning aan de Midlumerweg 5. Tegenwoordig is het adres Midlumerlaan 32. Het huis werd bewoond door Leonard Leijdesdorff (1880-1943) en zijn tweede echtgenote Rosalie Leijdesdorff Vos (1892-1943).

Leijdesdorff kwam oorspronkelijk uit Franeker, maar kwam als jongen al iedere zaterdag naar de synagoge in Harlingen. In 1898 opende zijn vader een goudsmidwinkel in de Simon Stijlstraat in Harlingen. Een zaak die Leijdesdorff in 1907 overnam. Leijdesdorff kreeg twee zonen uit zijn huwelijk met Anna de Vries uit Hoorn. Zij overleed in 1935. Leijdesdorff hertrouwde in 1937 met Rosalie Vos, die oorspronkelijk uit Coevorden kwam. Zij hadden de Midlumerweg 5 in 1936 gekocht. Leijdesdorff en zijn echtgenote behoorden tot het laatste transport van negen Joden uit Harlingen, die op 9 maart 1943 naar Westerbork werden gedeporteerd. Eind april 1943 zijn beiden naar vernietigingskamp Sobibor overgebracht, waar zij op 30 april 1943 werden vermoord.⁵⁷

Afbeelding 8 – De Midlumerlaan 32; vroeger Midlumerweg 5 (rechts op de foto)⁵⁸

Het huis aan de Midlumerweg 5, dat in opdracht van de NGV werd verkocht, werd aanvankelijk eigendom van Albertus van Riet. De koop vond plaats op 2 juni 1943. Leijdesdorff en zijn vrouw waren toen al overleden. Van Riet was in Harlingen geen onbekende, want hij leidde destijds het hotel 'Heerenlogement' aan het Franekereind. Van Riet betaalde 7.000 gulden voor het huis aan de Midlumerweg 5. Van Riet had de woning echter niet lang in zijn bezit, want hij verkocht het in juli 1943 voor dezelfde prijs aan Antje Boomsma uit Harlingen. Zij verhuurde het pand tijdens de oorlogsjaren. Eén van die huurders was P.J.E Dekker: de NSB burgemeester van Harlingen.⁵⁹

Boomsma was de weduwe van Nanning Schotanus. Het echtpaar was nationaalsocialistisch. Al in de jaren '30 werden ze lid van de NSB. De eerder besproken NSB'er en WA-man Folkert Schotanus, die in juli 1943 het woon- en winkelpand van Michiel Speijer kocht, was de zoon van het echtpaar. Boomsma maakte zich tijdens de oorlogsjaren niet alleen schuldig aan de koop van een Joods pand. Ze plakte tijdens de oorlog ook veelvuldig biljetten van de NSB en de pro-Duitse krant *Volk en Vaderland* op haar ramen. Ook steunde ze de Jeugdstorm, wiens leden geregeld bij haar over de vloer kwamen. Na de oorlog kwamen al deze activiteiten haar duur te staan. Boomsma moest voor een tribunaal verschijnen, waar zij werd veroordeeld tot één jaar en drie maanden internering. Daarnaast werd ze voor tien jaar uit het kiesrecht ontzet en werd een groot deel van haar vermogen verbeurd verklaard.⁶⁰

1.9 De betrokken notarissen

Bij de onteigening van Joods vastgoed was een belangrijke rol weggelegd voor de notarissen. Zij waren verantwoordelijk voor het vervaardigen van de notariële akte, waarin de verkoop werd vastgelegd. Om de verkoop definitief te maken registreerden zij de akte bij het kadaster, waar men het huis bijschreef op de legger van de nieuwe eigenaar.

Notarissen hadden een zogeheten *rechercheplicht*, wat inhield dat zij altijd moesten nagaan waar het pand vandaan kwam. Als het passeren van een verkoopakte in strijd was met de openbare orde of goede zeden, dan moest de notaris in principe zijn dienstverlening staken. De beroepsorganisatie *Broederschap der Notarissen* had in december 1942 echter geadviseerd om mee te werken. Volgens hen golden de Duitse verordeningen als Nederlandse wetgeving. Bovendien wilde de *Broederschap der Notarissen* geen problemen met de Duitse bezetter. Notarissen die zich desondanks verzetten tegen het opstellen van aktes waarin Joodse eigendommen werden doorverkocht, liepen het risico om te worden aangegeven bij de *Sicherheitsdienst* (SD). Dit kon een reden zijn voor de SD om over te gaan tot arrestatie.⁶¹

Bij de onteigening van Joods vastgoed in Harlingen waren vier verschillende notarissen betrokken. In de meerderheid van de gevallen werden de aktes gepasseerd door de pro-Duitse notaris Frederik Johannes Rensing, die in Leeuwarden kantoor hield. Hij heeft vele aktes opgesteld waarin Joodse huizen werden verkocht, zowel in Harlingen, Sneek als Leeuwarden. In 1947 kreeg hij daarvoor een berisping.⁶² Bij een aantal transacties verleende notaris Jan de Boer uit Berlikum zijn medewerking. In een paar gevallen werden de aktes opgemaakt door notaris Klaas Okkinga uit Harlingen. Bij twee verkopen was dat notaris H. Ijma uit Harlingen. Voor zover bekend zijn zij hiervoor niet berispt. Dit is niet opmerkelijk. Na de bevrijding werden notarissen alleen berispt voor het verlenen van medewerking aan de verkoop van Joods onroerend goed, als het ging om een groot aantal panden. Wie slechts enkele keren betrokken was geweest, kreeg niet te maken met maatregelen.⁶³

2. Het rechtsherstel van Joods vastgoed in Harlingen

Op 17 april 1945 werd Harlingen bevrijd. In augustus 1945 werd de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Deze instantie had verschillende afdelingen, waaronder de afdeling Onroerende Goederen. Deze afdeling kreeg de taak om de aankopen van onteigende Joodse panden tijdens de bezettingsjaren ongeldig te verklaren.

2.1 Het ongedaan maken van de verkopen van Joods vastgoed in Harlingen

Joodse nabestaanden die een onteigend particulier pand terug wilden hebben, moesten bij een hypotheekkantoor in de buurt een formulier inleveren waarop werd verzocht om rechtsherstel. Rechtsherstel hield in dat Joodse vastgoedeigenaren of hun erfgenamen in hun eigendomsrechten werden hersteld. Het kon echter ook inhouden dat de Joodse nabestaanden het pand afstonden aan de oorlogskoper, in ruil voor een geldbedrag. In dat geval was dus sprake van een schikking. Het ingevulde formulier kwam terecht bij de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. Deze zorgde ervoor dat er een notaris-bemiddelaar werd aangesteld, die oorlogskopers en Joden konden begeleiden bij het tot stand brengen van een 'minnelijke' regeling. Dit hield in dat beide partijen in vreedzaam overleg tot een oplossing kwamen (herstel in de eigendomsrechten of

een schikking). Rechtsbijstand door advocaten was toegestaan. Soms werden rechtsherstelprocedures opgestart door de bewindvoerders van overleden en vermiste Joden, zodat panden alsnog konden worden teruggegeven aan levende nabestaanden.⁶⁴

Het creëren van een minnelijke regeling was niet altijd even makkelijk, ook niet in Harlingen. Veel oorlogskopers in Nederland beweerden na de oorlog niet op de hoogte te zijn geweest van het feit dat het gekochte vastgoed Joods eigendom was. Zij verzetten zich tegen het rechtsherstel. Daardoor konden sommige procedures jaren lang voortduren, soms zelfs tot eind jaren 1950.⁶⁵ In Harlingen zijn de Anjeliersstraat 18 en de Hoogstraat 15 hier voorbeelden van. De panden waren eigendom van respectievelijk Elias Raphael Pais en Racheltje Pais. Pas in 1956 werd voor deze huizen een regeling tot stand gebracht. Ze werden in ruil voor een schadevergoeding afgestaan aan de oorlogskopers.⁶⁶ In Nederland werden de meeste oorlogskopers 'te kwader trouw' bevonden, wat inhield dat zij hadden kunnen weten van de herkomst van het vastgoed. Dit had onder meer te maken met het feit dat notarissen verplicht waren om de herkomst van het pand aan de koper mede te delen.⁶⁷

Uiteindelijk zijn in Harlingen voor alle verkochte Joodse panden regelingen tot stand gebracht. Daarbij werd de grote meerderheid van de gebouwen teruggegeven aan nabestaanden. In één geval konden toentertijd geen levende nabestaanden worden gevonden, waarna het vastgoed in 1954 is overgenomen door de gemeente Harlingen. In paragraaf 2.2 wordt deze zaak nader toegelicht. In vier gevallen vond een schikking plaats. In tabel 4 is een overzicht te zien van alle regelingen met betrekking tot het rechtsherstel van Joods vastgoed in Harlingen. Deze gegevens zijn ontleend aan de rechtsherstelaktes. Dit waren de aktes waarin de gemaakte afspraken werden vastgelegd. De rechtsherstelakte werd opgesteld door de notaris-bemiddelaar en geregistreerd in het kadaster. Tegenwoordig zijn de rechtsherstelaktes te vinden in het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, dat wordt bewaard bij het Nationaal Archief in Den Haag.

Tabel 4: De naoorlogse rechtsherstelregelingen van verkochte Joodse panden in Harlingen

Eigenaar	Perceel	Jaar	Type regeling
Elias Raphael Pais	Liemendijk 12	1949	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Anjeliersstraat 18	1956	Afgestaan aan oorlogskoper in ruil voor schadevergoeding
	Noorderhaven 4-4A	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Karremanstraat 8	1955	Afgestaan aan oorlogskoper in ruil voor schadevergoeding
Bernard Leijdesdorff	Havenplein 18-18A	1947	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Weeshuisstraat 14 en 16	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Zuiderhaven 17	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Lanen 12 en 14-14A	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Weeshuisstraat 18 en 20	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Midlumerweg 10	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Sint Jacobsstraat 5	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden	
Benjamin Raphaelsz. Pais	Hondenstraat 13	1950	Gerestitueerd aan rechthebbenden

Elize de Vries-Odewald	Heiligeweg 23-23A	1950	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Rommelhaven 28-28A	1949	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Aaron Raphaëls Pais	Schritsen 10-10A	1953	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Noordoostersingel 19 en een erf in dezelfde straat	1950	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Vijverstraat 28-30	1953	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Noorderhaven 14	1951	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Rosalie Leijdesdorff-Vos	Lanen 34-34A	1952	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Karremanstraat 14	1947	Afgestaan aan oorlogskoper in ruil voor schadevergoeding
	Rommelhaven 10, 12, 18 en percelen Vioolsteeg	1953	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Racheltje Pais	Hoogstraat 15	1956	Afgestaan aan oorlogskoper in ruil voor schadevergoeding
Leonard Leijdesdorff	Midlumerweg 5	1953	Gerestitueerd aan rechthebbenden
	Voorstraat 75	1952	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Pietje Polak-De Vries	Simonstijlstraat 4-4A	1948	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Michiel Speijer	Heiligeweg 19-Kerkstraat 24-24A	1947	Gerestitueerd aan rechthebbenden
Elkan Jozef Speijer	Lanen 15-15A en Vijverstraat 20-20A	1955	Overgenomen door gemeente Harlingen (zie paragraaf 2.2 voor toelichting)

De rechtsherstelakte kende een aantal vaste elementen. Zo moesten oorlogskopers de geïnde huren terugbetalen aan de Joodse rechthebbenden, indien zij de gekochte woning hadden verhuurd. Ook kwam het vaak voor dat oorlogskopers de kosten van de rechtsherstelprocedure moesten betalen. Soms moesten zij ook de advocaatkosten van de Joodse erfgenamen vergoeden. Joden moesten op hun beurt de som van de afgeloste hypotheek terugbetalen aan de oorlogskoper, mét rente. Dit indien de Joodse eigenaar ten tijde van de onteigening nog een hypotheekschuld op het onroerend goed had. Een deel van de door de oorlogskoper betaalde koopsom was gebruikt om deze hypotheekschuld af te lossen. Het kon gaan om duizenden guldens. Toch werd bij de rechtsherstelprocedure van Joden verwacht dat zij deze – soms torenhoge - kosten aan de oorlogskoper vergoedden. Het uitgangspunt van de Raad voor het Rechtsherstel was dat Joden financieel gezien niet beter mochten worden van het rechtsherstel. Er werd geredeneerd vanuit juridisch en bestuurlijk oogpunt, niet op basis van het gegeven dat veel Joden tijdens de oorlog nagenoeg al hun bezittingen en familieleden waren verloren. Later kwam deze handelswijze de Nederlandse overheid op felle kritiek te staan. Naarmate de Nederlandse verzorgingsstaat vorm begon te krijgen, werd het rechtsherstel van de jaren '40 en '50 steeds meer als gevoelloos en bureaucratisch beschouwd. Het kabinet Kok II bood hiervoor in het jaar 2000 excuses aan en erkende dat naar de Joodse overlevenden 'te weinig aandacht' was uitgegaan.⁶⁸

2.2 De rol van de gemeente Harlingen in de rechtsherstelkwes­tie Speijer

In beginsel hielden gemeentebesturen zich na de oorlog afzijdig van het rechtsherstel. Dit doordat het rechtsherstel werd geregeld vanaf rijksoverheidsniveau. De zaak veranderde echter, wanneer gemeentebesturen tijdens de oorlogsjaren een onteigend Joods pand in hun bezit hadden gekregen, of als gebouwen na jaren van achterstallig onderhoud op instorten stonden en daardoor een veiligheidsrisico vormden. Het gemeentebestuur van Harlingen raakte betrokken bij één rechtsherstelprocedure. Het betrof de Lanen 15-15A en de Vijverstraat 20-20A, die oorspronkelijk toebehoorden aan Elkan Jozef Speijer. De panden verkeerden in zeer slechte staat. In de overige zaken was van betrokkenheid van het gemeentebestuur van Harlingen bij het rechtsherstel geen sprake, aangezien zij zelf geen Joodse panden had aangekocht. Dit komt overeen met de landelijke tendens.

De hoogbejaarde Elkan Jozef Speijer (1860-1943) woonde vlak voor zijn deportatie naar het vernietigingskamp Auschwitz in Nijmegen, bij zijn nicht Jetje Boektje-Pais, haar echtgenoot Abraham Boektje en hun kinderen Judith Boektje en Jozef Boektje. Oorspronkelijk kwam Speijer uit Harlingen, waar hij onder meer eigenaar was van de Lanen 15-15A en de Vijverstraat 20-20A. Twee huisjes die voor de oorlog al in bouwvallige staat verkeerden. In de zomer van 1943 werden de panden gekocht door Rinze Houtsma. Een NSB'er uit Sexbierum, die als gardenier de kost verdiende.

Houtsma verhuurde de huizen tijdens en kort na de oorlogsjaren, om een zakcentje te verdienen. Na de zomer van 1947 kwam hij niet meer opdagen om de huren te innen. Aan het onderhoud van de woningen deed hij ook niets, terwijl dit wel hard nodig was. In de stukken van de Raad voor het Rechtsherstel uit de jaren '50 sprak men in het geval de Lanen 15-15A over verrotte goten, grote scheuren in de muren, een schoorsteen die op instorten stond en zoveel vocht dat het behang van de muren bladderde. Ook bij de Vijverstraat 20-20A werd gesproken van een 'slecht huis', een 'bouwval' en 'erbarmelijke omstandigheden.' Hoewel Houtsma vanaf 1947 niets meer met de panden deed, meende hij wel de rechtmatige eigenaar te zijn. Hij weigerde medewerking te verlenen aan de rechtsherstelprocedure.

De Groningse notaris P.A Dethmers was na de bevrijding als bewindvoerder voor de reeds overleden Speijer aangewezen. Destijds konden geen levende nabestaanden van Speijer worden gevonden. Ondertussen verslechterden de Lanen 15-15A en Vijverstraat 20-20A in rap tempo. Dethmers werd door gemeentewerken in Harlingen meermaals aangeschreven over de staat van de woningen, maar hij meende hiervoor niet verantwoordelijk te zijn. Nu het niet zeker was hoe lang Houtsma nog 'eigenaar' van de panden zou blijven, deed ook hij niets om de toestand van de huizen te verbeteren. De gemeente vond echter dat de panden zo spoedig moesten worden gerepareerd. De gemeente had zich daarbij laten adviseren door de hoofd­ingenieur-directeur van de Wederopbouw en Volkshuisvesting Friesland. Uiteindelijk besloot de gemeente in 1952 de meest noodzakelijke reparaties uit te voeren, om ongelukken te voorkomen. De kosten bedroegen 394 gulden. In de tussentijd had de Harlinger notaris Straatsma de nalatenschap van Speijer in zijn beheer gekregen. Hij was ook curator over de nalatenschappen van de overleden familieleden van Speijer, waaronder zijn achterneven Jozef Boektje (1923-1943) en Benjamin Jacob Krönstein (1922-1944).

In 1954 waren de Raad voor het Rechtsherstel en notaris Straatsma nog steeds geen levende nabestaanden van Speijer op het spoor gekomen, terwijl de woningen zich formeel gezien nog in het bezit van

NSB'er Houtsma bevonden. In het erfrecht wordt tot de 6^e graad van de zijlijn gezocht naar erfgenamen. Dat zijn achterneven- en nichten. In het geval van Speijer waren allen reeds overleden. De regel was dan dat de nalatenschap kwam te vervallen aan de Staat. De Raad voor het Rechtsherstel achtte het de 'beste oplossing' als de krotwoningen in het bezit van de gemeente Harlingen zouden worden geplaatst. Zij kon de panden laten opknappen of bestemmen voor afbraak, zo werd er geredeneerd. Dit werd gezien als de enige mogelijkheid om de rechtsherstelkwestie af te wikkelen.

Datzelfde jaar kwam de zaak in behandeling van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De zitting vond in maart plaats in de rechtbank in Groningen. Houtsma kwam niet opdagen. De gemeente Harlingen werd tijdens de zitting vertegenwoordigd door de gemeenteopzichter en een secretarieambtenaar. Laatstgenoemde zei tijdens de zitting niet te kunnen oordelen over de eventuele aankoop van de huizen door de gemeente Harlingen, maar merkte wel op dat de waarde van de huizen vanwege de zeer bouwvallige toestand gering was. Notaris Straatsma liet blijken dat hij een eventuele aankoop van de panden door de gemeente een geschikte oplossing vond. Uiteindelijk werden de woningen van Speijer eerst teruggeplaatst in de door Straatsma beheerde nalatenschappen van zijn achterneven Jozef Boektje en Benjamin Jacob Krönstein, zo blijkt uit het kadaster en uit de rechtsherstelakte. Vervolgens werden de panden overgenomen door de gemeente Harlingen, zo laat de kadastrale documentatie zien. De gemeente Harlingen heeft de Lanen 15-15A omgebouwd tot een pakhuis, dat in 1960 werd verkocht. Het krot aan de Vijverstraat 20-20A heeft de gemeente in 1967 laten slopen.⁶⁹

Afbeelding 9

Onbewoonbare woningen in de Vijverstraat in Harlingen, in de jaren '60 van de vorige eeuw.⁷⁰

2.3 Naheffingen van gemeentebelastingen op Joods onroerend goed

Zowel voor als tijdens de Duitse bezetting van Nederland werden door gemeenten belastingen geheven op vastgoed. Bijvoorbeeld grondbelasting, erfpachtcanon, straat- en rioolbelasting. Deze moesten worden betaald door de eigenaar van het pand. Toen Joodse onroerende goederen in Harlingen eind 1941 in het beheer kwamen van de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV), werden zij geacht om de belastingen in kwestie te voldoen. In Nederland is het algemene beeld dat beheerdersinstanties zoals de NGV hier in het begin van de oorlogsjaren gehoor aan gaven. Vooral in 1941 en 1942. Wanneer het Joodse pand werd verkocht ging de betalingsverplichting over op de oorlogskopers. Tegen het einde van de oorlogsjaren betaalden vooral pro-Duitse oorlogskopers de gemeentelijke belastingen niet meer, omdat ze bijvoorbeeld op de vlucht waren geslagen. Ook beheerdersinstanties zoals de NGV verzuimden na verloop van tijd steeds vaker om gemeentelijke belastingen te voldoen, met name bij panden die voor langere tijd in hun beheer waren.⁷¹

De inning van gemeentelijke belastingen op Joods vastgoed ging na de bevrijding gewoon door. Deze belastingen werden in veel gevallen betaald door de bewindvoerders van gevangen genomen oorlogskopers en overleden/vermiste Joodse vastgoedeigenaren. Soms werden de gemeentelijke belastingen na de bevrijding verhaald op de oorspronkelijke Joodse eigenaren of op hun nabestaanden, indien zij kort na de bevrijding weer het beheer over het pand op zich hadden genomen. Ze moesten dan weliswaar nog in hun eigendomsrechten worden hersteld, maar genoten wel weer alle lusten van het pand. Gemeentebesturen achtten het in dat geval redelijk dat niet alleen de lusten maar ook de lasten dan voor hun rekening dienden te komen.

In een enkel geval werden na de bevrijding nog gemeentelijke belastingen op onroerend goed uit de bezettingsjaren op Joden verhaald, terwijl zij toen geen enkele controle hadden over hun panden. In dat geval ging het dus om 'naheffingen.' Sommige gemeentebesturen gingen zelfs zover om boetes op te leggen vanwege het verlopen van de betalingstermijn (e.g. Leeuwarden, Amsterdam, Den Haag). Wettelijk gezien waren deze naheffingen en boetes toegestaan. Vanuit het perspectief van het herstelrecht waren de Duitse verordeningen uit de oorlogsjaren met terugwerkende kracht nietig. De verordeningen op basis waarvan het Joods onroerend goed was onteigend vielen daar ook onder. Verder werd door gemeentebesturen overwogen dat Joden de naheffingen ook op anderen konden verhalen, zoals bijvoorbeeld de oorlogskopers, de NGV of de ANBO. Hoewel naheffingen juridisch gezien doorgang konden vinden, was de oplegging ervan desondanks een gevoelloze handeling. Gemeentebesturen waren niet verplicht om Joodse vastgoedeigenaren en hun nabestaanden met dergelijke aanslagen te confronteren. Het wel of niet opleggen van naheffingen was dus een keuze.⁷²

In het archief van het gemeentebestuur van Harlingen is geen administratie aangetroffen van de inning van de gemeentelijke belastingen tijdens de oorlogsjaren. Ook zijn er geen bezwaarschriften waaruit naar voren komt dat Joodse vastgoedeigenaren of hun nabestaanden na de oorlog bezwaar hebben gemaakt tegen naheffingen of boetes. In het archief wordt wel een administratie uit 1947 bewaard, die betrekking heeft op de inning van rioolbelasting. Uit dit dossier is niet gebleken van belastingaanslagen aan Joden die betrekking hadden op een periode waarin zij geen controle hadden over het onroerend goed. Ook in de rechtsherstelaktes, de bijbehorende correspondentie, notulen van B&W en in de raadsverslagen van eind jaren '40 en begin jaren '50

wordt over een dergelijke situatie niet gesproken. Er is dan ook geen bewijs gevonden dat het gemeentebestuur van Harlingen naheffingen en/of boetes heeft opgelegd aan Joodse vastgoedeigenaren.

Conclusie

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag: “Hoe valt de houding van de gemeente Harlingen te duiden inzake de onteigening en het rechtsherstel van Joods vastgoed in de periode 1940-1956?” Het doel van dit onderzoek was om inzicht te verkrijgen in de wijze waarop het gemeentebestuur van Harlingen omging met de onteigening van Joods vastgoed en het naoorlogse rechtsherstel.

Uit dit onderzoek is gebleken dat het gemeentebestuur van Harlingen tijdens de oorlogsjaren **geen** actieve rol heeft gespeeld bij de onteigening van Joods onroerend goed in die gemeente. Het gemeentebestuur van Harlingen heeft tijdens de bezettingsjaren geen vastgoed van Joden gekocht. Twee Joodse huizen in de Brouwersstraat en Gardenierstraat kwamen wel in het bezit van de gemeente, maar dit kwam door het bombardement op de Schritsen in november 1941. Als gevolg daarvan waren de panden zwaar beschadigd geraakt. Ook omringende huizen van niet-Joodse Nederlanders kwamen door dit bombardement in eigendom van de gemeente. Het gemeentebestuur van Harlingen speelde tijdens de oorlogsjaren – zoals vele gemeentebesturen – wel een faciliterende rol bij de onteigening van Joods vastgoed. Het verschaftte op last van de Duitse bezetter inlichtingen aan Duitse instanties over Joodse inwoners, hun bezittingen en de ontruiming van Joodse huizen. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat de vrijheid van het gemeentebestuur om zich aan deze verplichting te onttrekken zeer beperkt was.

Dit onderzoek heeft tevens laten zien dat het gemeentebestuur van Harlingen bij het rechtsherstel over het algemeen **geen** actieve houding heeft aangenomen, hetgeen overeenkomt met de landelijke tendens. Het rechtsherstel was geregeld vanaf het niveau van de rijksoverheid. Daarnaast werd dit afgehandeld door de betrokken partijen, zoals de oorlogskopers en de oorspronkelijke Joodse eigenaren of hun erfgenamen. Gemeentebesturen raakten alleen direct betrokken bij rechtsherstelkwesties, indien zij zelf Joodse panden hadden gekocht of als panden bijvoorbeeld door slecht onderhoud een veiligheidsrisico vormden. De gemeente Harlingen is bij één rechtsherstelzaak betrokken geweest. Het betrof de panden Vijverstraat 20-20A en Lanen 15-15A van Elkan Jozef Speijer, die na de bevrijding in een zeer slechte staat verkeerden en een gevaar vormden voor passanten. De gemeente heeft deze huizen in 1954 overgenomen, vanwege het feit dat toentertijd geen levende erfgenamen van Speijer werden gevonden.

Tot slot is in het onderzoek aandacht besteed aan de eventuele oplegging van naheffingen aan Joden door het gemeentebestuur van Harlingen, inzake niet betaalde gemeentelijke belastingen uit de oorlogsjaren. Het ging om belastingen die betrekking hadden op onroerend goed, zoals riool- en straatbelasting. Er is **geen** bewijs gevonden dat het gemeentebestuur van Harlingen naheffingen – of boetes - heeft opgelegd aan Joden. Een administratie van de inning van dergelijke belastingen uit de periode 1940-1945 is niet aanwezig. Ook zijn geen bezwaarschriften gevonden waaruit blijkt dat Joden zich tegen naheffingen verzetten. Daarnaast wordt in andere stukken zoals de rechtsherstelaktes, raadsverslagen en naoorlogse belastingadministraties niet over naheffingen en/of boetes gesproken.

Lijst van geraadpleegd materiaal

---

¹ Nationaal Archief (NA), toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1712, Brief van A. Kersten-Bijlsma, 3 juli 1954.

² Idem.

³ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam: Boom, 2013), 20, 42; Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954* (Masterscriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 2022), 5.

⁴ NA, toegangsnr. 2.11.08.01, Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964, inv.nr. 111, Friesland; Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954*, 5-6.

⁵ Robin te Slaa, *“Daar dit een immorele aanslag is”: De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed, 1940-1955* (Den Haag: 2016), 100-101; Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, *Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen, 1940-1955* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021), 37-38, 73, 86.

⁶ Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954* (Rijksuniversiteit Groningen: Masterscriptie), 62-63.

⁷ Alexander Tuinhout, *Roof en rechtsherstel: rapport inzake de gedwongen vervreemding en de hervreemding door rechtsherstel van onroerende goederen van Joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957* (Leeuwarden: Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), 16-18, 40-42.

⁸ Maarten-Jan Vos en Serge Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*, 27, 31, 97-98.

⁹ Gerard Aalders, *berooïd: De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom, 2001), 192.

¹⁰ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015), 83-91.

¹¹ “Achtste Verordening: van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied betreffende bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied,” *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied*, 12 augustus 1941; Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954*, 10.

¹² Vereniging Oud Harlingen, *Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen* (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 10; Tresoar, toegangsnr. 12-02, Commissaris der Koningin in Friesland, inv.nr. 460, Stukken betreffende het nemen van maatregelen tegen Joodse ingezetenen en hun bedrijven, Opgave van Joodse personen in de gemeente Harlingen, 27 juni 1942.

-
- ¹³ 'De Synagoge te Harlingen, waarvan kort geleden het honderd-jarig bestaan zoo luisterrijk herdacht werd,' *De Joodsche prins; geïllustreerd weekblad*, 24 april 1913.
- ¹⁴ Gerard Aalders, *Roof: De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999), 125-26.
- ¹⁵ Gemeentearchief Harlingen, Archief van de secretarie van de gemeente Harlingen 1925-1985, inv.nr. 1003, stukken betreffende de diverse maatregelen die gedurende de Duitse bezetting genomen zijn tegen personen van Joodse afkomst, 1941-1943, Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede, januari 1941; Staat van over het tijdvak februari ontvangen leges, verschuldigd voor de uitreiking van aanmeldingsbewijzen ingevolge de verordening 6, 1941.
- ¹⁶ Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd: de voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2003), 87.
- ¹⁷ Karel Berkhuisen, *De transacties van Joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Doetinchem: Stichting Doetinchem Herdenkt, 2021), 19.
- ¹⁸ Tresoar, toegangsnr. 12-02, Archief van de Commissaris der koningin in Friesland, inv.nr. 460, Stukken betreffende het nemen van maatregelen tegen Joodse ingezetenen en hun bedrijven, Brief van de gemeente Harlingen aan de Commissaris der Koningin, 1 september 1941; Lijst met Joodse inwoners van Harlingen, 1 september 1941.
- ¹⁹ Maarten-Jan Vos en Serge Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*, 13-14.
- ²⁰ NA, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 877, Geschillendossier M11755, Rechtsherstelakte Van Esso-Braaksma, 5 september 1947.
- ²¹ D. Kleibrink, *Van Esso's lived next to my father*, website Joods Monument, 12 december 2012.
- ²² 'De moord op Berthold van Esso en Louis Gast,' *Oud Meppel*, jaargang 37/1, maart 2015.
- ²³ 'Samuel van Esso Hzn.,' *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1942.
- ²⁴ Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954*, 18.
- ²⁵ Kadaster, Kadastrale leggerartikelen Harlingen (HLG02), Leggerartikel 4868; 'Bevolking Harlingen,' *Nieuwe Harlinger Courant*, 3 juni 1941.
- ²⁶ Gemeentearchief Harlingen, Persoonskaarten van Levie Pais, Salomon Pais en Gabriel Boas.
- ²⁷ Kadaster, Kadastrale leggerartikelen Harlingen (HLG02), Leggerartikelen 3787, 5924, 4541, 4760, 3787, 4299, 6509, 7026, 6909, 4874, 6811, 7033, 5078, 4110, 6665, 6533, 5465.
- ²⁸ Kadaster, Kadastrale leggerartikelen Harlingen (HLG02), 4110, 4634 volgnummers 643 en 644.
- ²⁹ Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek*, 18-19.
- ³⁰ Gemeentearchief Harlingen, Archief van de Commissaris van Politie, Telegram aan de gemeente Harlingen afkomstig van de Procureur-Generaal, 11 november 1942.

-
- ³¹ Gemeentearchief Harlingen Archief van de secretarie van de gemeente Harlingen 1925-1985, inv.nr. 1004, Brief van de burgemeester van Harlingen aan de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters in Den Haag, 20 mei 1943.
- ³² Gemeentearchief Harlingen, Archief van de Commissaris van Politie, Brief van de Beauftragte für die Provinz Friesland aan de politie te Harlingen, 11 maart 1943; Brief van de Commissaris van Politie aan de Beauftragte für die Provinz Friesland, 12 maart 1943.
- ³³ Gemeentearchief Harlingen Archief van de secretarie van de gemeente Harlingen 1925-1985, inv.nr. 1004, Brief van het gemeentebestuur van Harlingen aan de Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken te Apeldoorn inzake de onkosten van het op transport stellen van Joden, 29 november 1943.
- ³⁴ Redactie Joods monument, 'Over Sientje van Esso-van Esso,' *Joods Monument*, 7 april 2016.
- ³⁵ NA, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 877, Geschillendossier M11755, Rechtsherstelakte Van Esso-Braaksma, 5 september 1947.
- ³⁶ Ruby de Vries, *Alles verloren? Een onderzoek naar onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente Sneek, 1940-1954*, 16.
- ³⁷ Redactie Joods monument, 'Over Sientje van Esso-van Esso,' *Joods Monument*, 7 april 2016.
- ³⁸ 'De moord op Berthold van Esso en Louis Gast,' *Oud Meppel*, jaargang 37/1, maart 2015.
- ³⁹ 'Nieuwe inschrijvingen,' *Leeuwarder courant*, 3 december 1938; 'Wijzigingen,' *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 augustus 1939; 'Hallo, hier is de bezuiniger!', *Nieuwe Harlinger Courant*, 23 september 1938.
- ⁴⁰ NA, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1712, Brief van A. Kersten-Bijlsma, 3 juli 1954.
- ⁴¹ Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 77-83.
- ⁴² NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1712, Brief van A. Kersten-Bijlsma, 3 juli 1954.
- ⁴³ 'Te koop, direct te aanvaarden,' *Nieuwe Harlinger Courant*, 4 juni 1935.
- ⁴⁴ Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 91-93; Nationaal Archief (NA), toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 811, Geschillendossier M3710, Rechtsherstelakte van 11 november 1953.
- ⁴⁵ NA, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 811, Geschillendossier M3710, Rechtsherstelakte van 11 november 1953.
- ⁴⁶ NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1712, Brief van A. Kersten-Bijlsma, 3 juli 1954.
- ⁴⁷ Idem.
- ⁴⁸ Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 91-93.

-
- ⁴⁹ NA, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 811, Geschillendossier M3710, Rechtsherstelakte van 11 november 1953.
- ⁵⁰ NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1712, Brief van A. Kersten-Bijlsma, 3 juli 1954; Kadaster, Kadastrale leggerartikelen gemeente Harlingen (HLG02), leggerartikelen 7308 en 7298.
- ⁵¹ Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 91-93.
- ⁵² Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 23-25.
- ⁵³ Idem.
- ⁵⁴ 'Wieger Schotanus,' *Het nationale dagblad: voor het Nederlandsche volk*, 14 augustus 1944; 'En de W.A.?' *De vrije Harlinger*, 16 september 1944.
- ⁵⁵ NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 811, Geschillendossier M3715, Rechtsherstelakte van 23 april 1947.
- ⁵⁶ "Dit komt niet goed" was het laatste levensteken van Chellie Speijer,' *Omrop Fryslân*, 27 april 2023.
- ⁵⁷ Kadaster, Kadastrale leggerartikelen gemeente Harlingen (HLG02), leggerartikel 6909; Over leske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen: de Joodse gemeenschap van Harlingen (Harlingen: Vereniging Oud Harlingen, 2017), 53-55.
- ⁵⁸ Afbeelding ontleend aan Oozo.nl <https://www.oozo.nl/woningen/harlingen/harlingen/de-spiker-en-het-industrieterrrein-hermes/woning/827756/woning-midlumerlaan-32-harlingen>
- ⁵⁹ NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 811, Geschillendossier M3716, Rechtsherstelakte van 11 november 1953; 'Oproeping,' *De Vrije Harlinger*, 24 augustus 1945.
- ⁶⁰ 'Tribunaal Harlingen,' *Harlinger courant*, 30 augustus 1946.
- ⁶¹ Raymund Schütz "Achter gesloten deuren: Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolgung en de naoorlogse zuivering," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123, no. 1 (2010), 66-67.
- ⁶² "Het Informatiebureau," *Friesch dagblad*, 17 mei 1945; "Zuivering," *Nederlandsche Staatscourant*, 17 december 1947.
- ⁶³ Raymund Schütz, *Kille mist: Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016), 318, 346, 348.
- ⁶⁴ Raymund Schütz, *Kille mist: Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016), 373-375, 383; K. Meijer, *E100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008), 104-106.
- ⁶⁵ Maarten-Jan Vos en Serge Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*, 28-31.
- ⁶⁶ NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Rechtshersteldossier M1708; inv.nr. 811, Rechtshersteldossier M3709.

---

⁶⁷ Maarten-Jan Vos en Serge Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed*. 28-31.

⁶⁸ Wim Van Meurs, Pieter Slaman en Marieke Oprel, *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen: 2022), 10, 12; "Excuses kabinet voor opvang na vervolging," *Reformatorisch Dagblad*, 29 januari 2000.

⁶⁹ Kadaster, Kadastrale leggerartikelen gemeente Harlingen (HLG02), leggerartikelen 8005 en 7321 (volgnrs 551 en 569); NA, toegangsnr. 2.09.48, Archief van de Raad voor het Rechtsherstel afdeling Onroerende Goederen, inv.nr. 800, Geschillendossier M1705, diverse stukken; 'Onbeheerde nalatenschappen en het verervingsvraagstuk,' Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen WO2.

⁷⁰ Onbekende fotograaf, *Vijverstraat in 1966* (deze afbeelding is ontleend aan Pinterest)

⁷¹ Wim van Meurs, , Pieter Slaman en Marieke Oprel, *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen: 2022), 57-58.

⁷² Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015), 8, 231-233.